

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi/Research Article

SOVYET TARİH ARAŞTIRMALARI İÇİN ÖNEMLİ BİR KAYNAK: HARVARD MÜLAKAT PROJESİ

Coşkun KUMRU¹

Öz

Sovyet Sosyal Sistemi Hakkında Harvard Projesi, genellikle “Harvard Mülakat Projesi” olarak bilinmektedir. Soğuk Savaş’ın ilk yıllarında Sovyetler Birliği’nden mültecilerle yapılan görüşmelerin bir derlemesi olan ve sözlü tarih kaynakları olarak çerçevelenen Harvard Projesi transkriptleri, II. Dünya Savaşı sonrası Sovyet göçmenlerinin geçmişlerini nasıl anlamlandırdıklarına dair zengin ve yeni anlayışlar sunmaktadır. Pek çok araştırmacı Harvard Projesi transkriptlerini gerçeklerin hafızası olarak değerlendirmiştir. Söz konusu transkriptler yakından ve bağlamlarına dikkat ederek okunduğu zaman, Sovyet göçmenlerinin geçmişe dair hatırladıklarının ötesine bakılabileceği açıktır. Bu yaklaşımın benimsenmesinin, Sovyet toplumu tarihinin yeniden inşasında önemli bir adım olduğu şüphe götürmemektedir. Çalışmamızda projenin, Sovyet tarih araştırmalarına olan katkısının yanında ortalama bir Sovyet vatandaşının zihniyetini temsil etmekte tamamen başarılı olmadığı ortaya konmaktadır. Proje sonuçları sadece Stalin dönemindeki Sovyet sisteminin doğasının resmini doldurmaya hizmet etmekle kalmayıp aynı zamanda Sovyet yaşamındaki değişiklikleri değerlendirmek için de temel bir çizgi sunmaktadır. Çalışmamızda Harvard transkriptlerinin çevrimiçi örnekleri taranmak suretiyle sonuçlar ortaya konmaktadır. Harvard Mülakat Projesine ilişkin Türkçe literatürde herhangi bir müstakil çalışma bulunmamaktadır. Makalemizde Harvard Mülakat Projesinin kapsamı, sınırlılıkları ve Sovyet tarih araştırmalarındaki önemine dair genel bir bakış sunmak amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sovyet sosyal sistemi hakkında Harvard projesi, Harvard mülakat projesi, Sovyet tarihi, Sözlü tarih metodolojisi, Transkript.

AN IMPORTANT SOURCE FOR SOVIET HISTORY STUDIES: HARVARD INTERVIEW PROJECT

Abstract

The Harvard Project on the Soviet Social System is commonly known as the “Harvard Interview Project”. The Harvard Project transcripts, an oral history resource and a compilation of interviews with refugees from the Soviet Union during the early years of the Cold War, offer rich and new insights into how post-World War II Soviet immigrants made sense of their past. Many researchers have considered Harvard Project transcripts as memories of facts. When these transcripts are read closely and with attention to their context, it is clear that beyond the memories of Soviet immigrants about the past can be understood. There is no doubt that the adoption of this approach was an important step in the reconstruction of the history of Soviet society. In our study, it is revealed that the project has not been completely successful in representing the mentality of the average Soviet citizen as well as its contribution to Soviet historical studies. The project results not only serve to delineate the structure of the Soviet system under Stalin, but also provide a basic overview for assessing changes in Soviet life. In our study, results are revealed by scanning the online samples of Harvard transcripts. There is no study in the Turkish literature regarding the Harvard Interview Project. In our article, it is aimed to provide an overview of the scope, limitations of the Harvard interview project and its importance in Soviet historical studies.

Keywords: The Harvard project on the Soviet social system, Harvard interview project, Soviet history, Oral history methodology, Transcript.

¹ Dr.Arş.Gör., Pamukkale Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, ckumru@pau.edu.tr, Orcid: 0000-0001-5852-6855

Bu Yavına Atıfta Bulunmak İçin/Cite as: Kumru, C. (2023). Sovyet Tarih Araştırmaları İçin Önemli Bir Kaynak: Harvard Mülakat Projesi. *Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(1), 127-139

Giriş

XX. yüzyıl boyunca sosyal bilimciler tarafından artan miktarda niteliksel veri, saha notları, görüşme transkriptleri, mektuplar, taslaklar ve benzerleri toplanarak arşivlendi. O zamana kadar bu belgeler büyük ölçüde göz ardı edilmişti. Sosyal bilimciler, standartlaştırılmış normlara uymadıkları için bunları nasıl kullanacaklarını bilmiyorlardı. Tarihçiler bu tür kaynakları kullanma tecrübesine sahip değildiler ve hatta çoğu durumda onlar hakkında bilgisizdiler (Gallwey, 2013: 37). Geçmişe dair hatırlanan anekdotların araştırmalarda kullanılabilir birer kanıt olup olmadığı tartışılmalıdır. Şüphesiz ki hafızaya dayalı sözlü tarih tanıklığının gerçek olaylar hakkında bilgilendirici olabileceği çok açık ve bir o kadar da önemlidir. Diğer sözlü tanıklıklar ve yazılı belgeler anlatıcının ifadelerini desteklemediğinde, anlatıcının ifadesinin tarihsel olarak doğru olmadığı tahmin edilebilir, ancak farklı bir hakikat türü için kanıt oluşturabilir ve belki de anlatıcı için psikolojik bir gerçek olabilir (Yow, 2005: 57-58). Sözlü tarihin, bireylerin zihniyetini anlamaya ve analiz etmeye çalışanlar için özel bir ek avantajı vardır. Sözlü tarihi farklı kılan ilk şey, bize olaylardan çok onların anlamlarını anlatmasıdır. Bu, sözlü tarihin olgusal bir geçerliliği olmadığı anlamına gelmez. Mülakatlar genellikle bilinmeyen olayları veya bilinen olayların bilinmeyen yönlerini ortaya çıkarır; hegemonik olmayan sınıfların günlük yaşamının keşfedilmemiş alanlarına her zaman yeni bir ışık tutarlar. Bu bakış açısından hareketle sözlü kaynakların ortaya koyduğu tek sorunun doğrulama sorunu olduğunu ifade etmek mümkündür. Ancak sözlü kaynakların tarihçiye dayattığı ve başka hiçbir kaynağın eşit ölçüde sahip olmadığı biricik ve değerli unsur, konuşmacının öznelliğidir. Araştırmaya yaklaşım yeterince geniş ve eklemliyse, bir grubun ya da sınıfın öznelliğinden bir kesit ortaya çıkabilir.

Sözlü kaynaklar bize sadece insanların ne yaptığını değil, aynı zamanda ne yapmak istediklerini ne yaptıklarına inandıklarını ve şimdi ne yaptıklarını düşündüklerini de söylemektedir. Sözlü kaynaklar, örneğin bir grevin ilgili işçilere maddi maliyeti hakkında bildiklerimize fazla bir şey eklemeyebilir; ama bize psikolojik maliyetleri hakkında epeyce bilgi verir. Anlatının organizasyonu, konuşmacıların tarihleriyle olan ilişkilerinin büyük bir kısmını ortaya koyar. Öznellik, daha görünür gerçekler kadar tarihin işidir. Anlatıcıların inandıkları şey gerçekten de tarihsel bir gerçektir ya da en azından kendi tarihsel gerçekleridir (Boterbloem, 1999: XIX-XX). Her ne olursa olsun sözlü tarihin her iki tarafça şekillendirilen ortak bir ürün olduğunu da unutmamak gerekir (Ritchie, 2003: 30). Sözlü tarihin çıktıları, işitsel nesnelere görsel nesnelere dönüştürür, bu da kaçınılmaz olarak değişiklik ve yorumlama anlamına gelir. Sözlü kaynakların sözlülüğünün göz ardı edilmesi, yorumlayıcı teori üzerinde doğrudan bir etkiye sahiptir. Genellikle üzerinde durulan ilk husus kökendir. Sözlü kaynaklar, yazılı tarihi eksik veya çarpık olan okuma yazma bilmeyen kişiler veya sosyal gruplar hakkında bize bilgi verir. Diğer bir yön ise içerikle ilgilidir: bu insanların ve grupların günlük yaşamı ve maddi kültürü (Portelli, 2003: 64). Tarihi yaşayan insanların neyi önemli bulduğunu öğrenmek için bilgilendirici röportajlar yapmak sosyal bilimler alanı için faydalıdır. Mülakat rehberi hazırlanırken bulguları tarihsel bir bağlama oturtabilmeyi sağlayacak soruları sorma olanağı bulunmaktadır. Bu süreç içerisinde bireylere özgü bilgiler alınabilir, ayrıca onları ve yaşamlarındaki olayları daha geniş bir çerçeveye yerleştirme olanağı elde edilebilir. Diğer taraftan arka plan okumalarından yararlanarak, mülakat yapılan insanların devletin ideolojik aygıtlarına nasıl benzediğini ortaya çıkaracak sorular önermek de mümkündür. Bu bakımdan Harvard Mülakat Projesinin Sovyet sistemini anlamaya yönelik önemli bir kaynak olduğu şüphe götürmemektedir.

1. HARVARD MÜLAKAT PROJESİ

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) tarihini, kurumlarının biçimsel yapısını ve işleyişini anlatan pek çok değerli çalışma bulunmaktadır. Bununla birlikte Sovyet vatandaşlarının tutumları, değerleri ve deneyimleri hakkında neredeyse çok kısırlı bilgilere sahip olduğumuz ortadadır. Sovyet toplumunun bireyi nasıl etkilediğine ve onun Sovyet yaşamının işleyen modeline nasıl uyduğuna, yaşamın her kesiminden insanların değerleri, inançları, arzuları, hayal kırıklıkları ve deneyimlerinin sonuçlarına ilişkin Harvard projesi eşsiz bir kaynak durumundadır. Doğal olarak Sovyet totaliterliği koşullarında bilimsel bir araştırma yapmak neredeyse imkânsız durumdaydı. Araştırmacıların sorularını SSCB içinde sormalarına izin verilseydi bile gizli polis baskısı altında yaşayan insanlar tarafından ne kadar dürüstçe yanıtlanabileceklerine dair çok ciddi şüpheler bulunmaktaydı. Stalin olsun ya da olmasın SSCB'nin kolektifleştirilmiş tarıma sahip, sıkı ekonomik planlamayla yönetilen ve halka terör uygulama gücüne sahip olan ve dahi uygulayan tek parti diktatörlüğü tarafından yönetilen büyük ölçekli bir sanayi toplumu olduğu tarihsel bir gerçektir. Stalinist zulmün kurbanı olan insanlar hayatlarının tamamını veya çoğunu Sovyet vatandaşları olarak, o zamana kadar Sovyet tahakkümü altında yaşamışlardı. Bu bakımdan her kesimden, her yaştan, meslekten ve milliyetten insanlar arasında SSCB'deki yaşamla ilgili çok çeşitli sorunları incelemeye izin verecek yeterli sayıda bilgi kaynağı bulmak mümkün görünmüyordu.

Sovyet sistemi hakkındaki bilgilerimizdeki önemli büyük artış 1950'lerin ortalarında Harvard projesinin yayınları ile meydana geldi. Soğuk Savaş'ın ilk yıllarında hem akademisyenler hem de hükümet yetkilileri Sovyet sistemini anlamaya daha çok önem verdiler. ABD Hava Kuvvetleri tarafından görevlendirilen Harvard Üniversitesi Rus Araştırma Merkezi, 1955'te Sovyet sosyal sisteminin beş yıllık bir çalışmasını tamamladı. Çalışmanın ana kaynak materyali, SSCB'nin farklı milletlerine mensup çeşitli meslek gruplarından eski Sovyet vatandaşlarıyla yapılan anketler ve röportajlardı. Bu kişilerin üçte ikisi Batı Almanya ve Avusturya'da, üçte biri ABD'de sorgulandı. Materyalin muazzam hacmi 33.000 sayfayı aşmakta ve 12.500 anket, 500 sözlü görüşme, 329 kapsamlı yaşam öyküsü görüşmesi ve çok sayıda klinik psikolojik testten oluşmaktaydı. Demir Perdenin dışında yerinden edilmiş binlerce kişinin varlığı, SSCB halkının yaşam koşullarını, duygularını ve tepkilerini araştırma fırsatı sağladı. Bu girişim ve çabalar aynı zamanda Sovyet toplumunun bir portresini ortaya koyacaktı. Özellikle Stalin döneminin terör politikalarının göçmenler üzerindeki menfi etkisi dikkate değerdi.¹

Dijital koleksiyon esas olarak Soğuk Savaş'ın ilk yıllarında SSCB'den mültecilerle yapılan 705 görüşmenin özet dökümlerinden oluşmaktadır. Proje, sosyolog Alex Inkeles ve sosyal psikolog Raymond Bauer tarafından geliştirilmiştir. Projeye 1917 ve 1940'ların ortalarına ilişkin Sovyet toplumunun incelenmesi noktasında siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel pek çok hususa ilişkin büyük miktarda malumatın paylaşılması amaçlanmıştır. Inkeles, Bauer ve Kluckhohn çekirdek grubunun yanı sıra, araştırmacılar ve dışarıdan katkıda bulunanlar arasında Merle Fainsod, Paul Friedrich, Barrington Moore, Alexander Gerschenkron, Talcott Parsons, Nicholas DeWitt, Richard Pipes, Walt Rostow ve Leopold Haimson yer almaktaydı. Araştırma için mevcut olan büyük fonlardan faydalanmak mümkün

¹ Stalin dönemi terör politikalarına ilişkin kapsamlı bir okuma için bkz. (Brandenberger, 2011).

oldu. Uzmanlar bu kaynakları benzersiz bir veri seti toplamak ve yorumlamak için kullandılar. 1945'ten sonra Batı'da kalan binlerce yerinden edilmiş kişiyle SSCB'deki yaşamları hakkında röportaj yapıldı. Bu veri setinin yorumlanması da bir ekip çalışmasıydı. İki genel cilt, SSCB'yi bir sosyal sistem olarak ve bu sistemdeki günlük yaşamın nasıl olduğunu ortaya koydu (Edele, 2007: 352-353).

Harvard Mülakat Projesi, 707 görüşmenin yer aldığı bir veri tabanından oluşmaktadır. Bunların arasında 343 tanesi "Program-A" çerçevesinde temel mülakat, bireyin yaşam öyküsü, Sovyet yaşamının belirli alanlarındaki deneyimlerini kapsamaktadır. 364 tanesi "Program-B" başlığı altında özel mülakatlardan oluşmaktadır. Çevrimiçi koleksiyon dört seri halinde düzenlenmiştir:

I. Kılavuzlar, indeksler ve rehberler.

II. Program-A görüşmeleri (kişisel yaşam öyküleri).

III. Program-B görüşmeleri (ekonomi, aile, hükümet, tabakalaşma, milliyetler, savaş zamanı işgali, partizan hareketleri, meslekler hakkında özel konu görüşmeleri); klinik görüşmeler.

IV. Friedrich-Fainsod dosyaları (HPSSS, 2022).

Harvard Mülakat Projesi, Sovyet sisteminin sosyal ve psikolojik mânâda güçlü ve zayıf yönlerini benzersiz bir veri bütünü perspektifinden değerlendirme girişimini temsil etmektedir. Proje, ABD Hava Kuvvetleri'nin temel araştırma programının bir parçası olarak desteklenmiş ve İnsan Kaynakları Araştırma Enstitüsü, Maxwell Hava Kuvvetleri Üssü, Alabama ve Rusya Araştırma Merkezi arasında 33 (038)-12909 sayılı Hava Kuvvetleri araştırma sözleşmesi kapsamında yürütülmüştür (Bauer, Inkeles ve Kluckhohn, 1956: 3). Sovyet Sosyal Sistemi Hakkında Harvard Projesi, Sovyetlerin siyasi, ekonomik, sosyal, kültürel ve askeri tarihi hakkında türünün tek örneği olan büyük miktarda veri içermektedir. İngilizce olarak derlenen ve sıkı bir sosyal bilim çerçevesine göre düzenlenen proje sonuçları, Sovyet toplumuna yönelik geniş kapsamlı araştırmalar için benzersiz bir derinlik ve genişlik sunmaktadır (Brandenberger, 2022: 1-55).

1.1. Projenin Kökenleri

İkinci Dünya Savaşı sırasında Sovyet nüfusunun önemli bir kısmı, SSCB hükümetinden başka bir gücün tasarrufu altına girdi. 22 Haziran 1941'de Almanya'nın Barbarossa Harekâtı ile Rus topraklarını işgale başladığı tarihten, Almanlar ve askeri müttefiklerinin Sovyet topraklarından geriye itildiği zaman dilimine kadar milyonlarca insan, en azından kısa bir süre için Almanya'ya bağlı bir şekilde kontrol altında yaşadı. Almanlar, daha sonra Almanya'ya geri gönderdikleri çok sayıda esir asker ve zorunlu işçiyi (*Ostarbeiters*) kendi kontrolleri altındaki nüfustan askere aldılar.¹ Almanlar işgal ettikleri topraklardan çekilirken, Alman ordusunun önünde geri çekilmek zorunda kalan çok sayıda insanı zorla tahliye ettiler. Ek olarak, Almanların kontrolünde yaşayan çok sayıda Sovyet

¹ Alman ordularında savaş esirlerinin askeri istihdamına ilişkin detaylı bir okuma için bkz. (Kumru, 2021).

vatandaşı, ilerlemekte olan Kızıl Ordu'nun bölgeye ulaşmasından önce gönüllü olarak kaçtı. Sonuç itibarıyla, savaşın sonuna doğru birkaç milyon sivil vatandaş Almanların elindeki Avrupa'daydı. Bu sayılara ek olarak, Almanya'ya bağlı orduların, birkaç milyon Sovyet savaş esiri daha tuttuğu tahmin edilmektedir. Sonuç olarak, Alman kontrolü altındaki Sovyet vatandaşlarının toplamı muhtemelen beş milyonun üzerindeydi.¹ 1945'in sonu ile 1950'nin sonu arasında bu türden yüzlerce mültecinin Batı ülkelerine kaçtığı bilinen bir husustur. Şüphesiz ki tarihin gördüğü en acı felaketlerden biri olan İkinci Dünya Savaşı, Sovyet toplumunun her bir katmanını derinden sarsmıştır. Bu eşi görülmemiş felaketin büyüklüğü ister cephede ister cephe gerisinde, Alman karşıtı direnişte veya iş birliğinde olsun, herkesi etkilemiştir. Bu bakımdan Harvard Mülakat Projesi kapsamında her kesimden katılımcıların deneyimlerinin kaydedilmeye başlanması şaşırtıcı değildir. Sovyet tarihçileri de bu tarz girişimlere aynı şekilde birçok anı ve tarih üreterek karşılık vermiştir (Weiner, 2001: 12).

Uzmanlar nazarında yalnızca eski Sovyet vatandaşlarının sayısı konusunda değil, aynı zamanda onların SSCB'den ayrılma koşulları, Nazi hükümetiyle ilişkilerinin doğası ve Batı Avrupa'da kalmalarının koşulları ve nedenleri konusunda da kafa karışıklığı vardı. Yine de Amerikalı akademisyenler savaşın sonundan itibaren bu mültecilerin her koşulda Sovyet sistemiyle ilgili değerli bir potansiyel veri kaynağı olduğunu kabul ettiler. Bu kişilere karşı olası önyargılar ve verecekleri yanıtlar konusunda en kötü ihtimalde dahi onların tanıklığı, elde edilebileceklerle birlikte ele alındığında şüphesiz ki bir anlam ifade edecekti. Batılı hükümetlerin çeşitli kurumları bu insanları istihbarat amacıyla sorguya çekti. Göçmenler kendi neşrettikleri yayınlarda anı ve denemeler kaleme aldılar. Sovyet rejiminin ilk döneminden göçmenler olan David Dallin ve Boris Nicolaevsky, yeni göçmenlerle zorunlu çalışma konusunda röportaj yaptı (Bauer ve Inkeles, 1959: 9).

Bir Amerikan araştırma kuruluşu olan Michigan Üniversitesi Anket Araştırma Merkezi, ABD Hava Kuvvetleri için bir dizi görüşme gerçekleştirdi. Bu çalışmaların her biri ne kadar değerli olsa da hepsi ya oldukça sınırlı bir kapsamdaydı ya da sonuçların güvenlik sınıflandırmaları vardı. Diğer bir ifadeyle halka ve bilim camiasına açık değildi. Bu nedenle 1949 yazında, Harvard Üniversitesi Rus Araştırma Merkezi, bu kaynağın daha genel bir şekilde kullanılması olasılığını araştırdı. O zamanlar Rus Araştırma Merkezi'nin direktörü olan ve daha sonra Sovyet Sosyal Sistemi Projesi'nin direktörlüğünü yapacak olan Profesör Clyde Kluckhohn ve merkezin Yürütme Komitesi üyesi olan Profesör Talcott Parsons, Almanya ve Avusturya'da ön araştırmalar yürüttü. Aynı zamanda merkezin Yürütme Komitesi üyesi olan Profesör Merle Fainsod ve Paul Friedrich, büyük ölçekli bir görüşme projesinin fizibilitesini ve değerini belirleyen bir dizi görüşme gerçekleştirdi. Projenin bu pilot aşaması, devlet fonları olmadan, ancak ABD Hava Kuvvetleri tarafından önemli kolaylıklar sağlanarak yürütülmüştür. Bu keşfin başarısı temelinde, Rus Araştırma Merkezi, 1950 baharında böyle bir projenin yürütülmesi için ABD Hava Kuvvetleri İnsan Kaynakları Araştırma Enstitüsü ile bir sözleşme imzaladı (Bauer ve Inkeles, 1959: 9). Göçmenlerin neredeyse tamamı, 1942 ve 1944 yılları arasında SSCB'yi terk etmişti. 1950 ve 1951 yılları, Batı Avrupa'da Sovyet göçmenleriyle verimli bir görüşme programının yürütülebildiği son yıllar oldu. Projenin görüşme bölümünün gerçekleştirildiği dönemde, çeşitli mülteci kampları dağıtılma sürecindeydi. Kampların bazıları Alman veya Avusturya yargı yetkisine devredildi,

¹ Detaylı bilgiler için bkz. (Dallin, 1981).

ancak göçmenlerin çoğu ya Alman ve Avusturya nüfusuna geçti ya da ikinci kez göç etti ve ABD, Kanada, Avustralya veya Güney Amerika'nın çeşitli ülkelerine taşındı. 1951 yazına gelindiğinde, bu insanlara fiziksel erişim çok daha zor hale geldi. Bu nedenle proje hızlı eylem gerektiren koşullar altında yürütüldü. Projenin yöneticileri ve çalışanları, mültecilere dünyanın uzak köşelerine dağılmadan önce ulaşma arayışı noktasında bir aciliyet duygusuyla hareket etti.

1.2. Mülteci Topluluk ile İletişim

Proje başlatıldığında, operasyonların ilk aşamalarındaki en önemli sorunlardan birinin, en az zorlukla görüşme amaçlı katılımcı temin edilebilmesi için göçmen topluluğuyla etkili bir bağlantı kurmak olduğu kabul edildi. Rus Araştırma Merkezi'nin bir üyesi olan Dr. George Fischer aracılığıyla, göçmen topluluğuyla bir dizi temas kuruldu ve Münih'te yeni kurulan SSCB Tarih ve Kültür Araştırmaları Enstitüsü Konseyi ile sponsorluk anlaşması yapıldı. Münih Enstitüsü, savaş zamanı ve savaş sonrası göçün Sovyet bilginlerinden oluşuyordu ve tek bir grupta bir arada tutulması mümkün görünen en geniş siyasi ve milliyet bağlantılarına sahip kişileri içeriyordu. Münih Enstitüsü o zamanlar göçmen topluluğuna teması kolaylaştırabilecek temsili, siyasi olmayan bir organizasyona en yakın yaklaşımı temsil ediyordu. Başından beri, göçteki siyasi gerilimlerin büyüklüğünün ve birkaç Sovyet milletinin üyeleri arasındaki bölünmenin boyutunun, muhatapların projeye dahil edilmesinde ciddi bir sorun teşkil edebileceği fark edildi (Bauer ve Inkeles, 1959: 10).

Enstitü ile söz konusu ilişkiyi kurma kararı gerçekten de olabilecek en iyi uzlaşma olsa da sorunsuz değildi. Aşırı muhafazakâr siyasi örgütlerin üyeleri, "Marksistler" ve "Sovyet ajanları" olarak adlandırdıkları kişilerin bu kadar önemli rol oynadığı bir Enstitü ile işbirliği yapmayacaklarını belirttiler. Benzer itirazlar, Enstitü Konseyi'nde Rus olmayan milliyetlerin çok önde gelen temsilcilerinin bulunmasına rağmen çoğunluğu Rus uyruklu adamlardan oluştuğu için Proje'nin vatandaşlık sorununa yaklaşımında önyargılı olacağından korkan ulusal azınlıkların aşırılık yanlısı temsilcilerinden bir grup tarafından da ima edildi. Münih Enstitüsü'nden bağımsız olarak Frederick Wyle tarafından tasarlanan etkili bir "temas sistemi" yoluyla Almanya'daki mültecilerle kapsamlı ve siyasi önyargılardan olabildiğince arınmış bir şekilde ilk elden temas kurulması planlandı. Wyle'in çalışmasına ek olarak, Marc Raeff birkaç haftayı Slav olmayan azınlıkların üyeleriyle çalışmak, onları sürecin doğası hakkında bilgilendirmek ve iş birliği talep etmek için ayırmıştı (Bauer ve Inkeles, 1959: 11). Diğer taraftan göçmen topluluğundaki genel kabul çok olumluydu ve göçmen basınında bilimsel keşif çabalarını anlatan birçok ayrıntılı ve olumlu rapor yer aldı. Ayrıca yazılı anketlerde, muhatapların hangi göçmen siyasi grubu tercih ettiği sorulduğunda, siyasi görüşlerin her tonunun geniş bir şekilde temsil edildiği dikkat çekmekteydi. Örneklemin temsil edilebilirliğine ilişkin endişelerin başında, ana akım Sovyet toplumundan daha fazla anti-komünist olma eğilimi geliyordu. Görüşme yapılan 331 kişiden sadece 19'u (%6) komünist parti üyesi veya aday üye olduğunu kabul etti. Sadece 60'ı (%18) partinin *komsomol*¹ gençlik birliğine üye olduğunu kabul etti. Dahası, projeye yanıt verenlerin yalnızca bir bölümü eve geri dönmekle ilgilendiklerini ifade etti. Görüşülen eski Sovyet vatandaşlarının 240'ı (%73) savaşın ardından SSCB'ye geri gönderilmekten kaçan

¹ Komsomol: Sovyet Komünist Partisi'nin gençlik yapılanmasıdır. Sovyet gençliğine komünizm ideolojisini benimsetmek ve Komünist Partiyeye kadro yetiştirmek amacıyla 1918 yılında kurulmuştur.

mültecilerdi. Geri kalanlar, Doğu Avrupa'nın daha sonraki Sovyet işgali sırasında batıya kaçan firarilerdi. Çoğu, 1920'ler ve 1930'lu yıllar sırasında zorluk ve yoksunlukla geçen hayatlarını hatırlıyorlardı. Ankete katılan 331 kişiden yaklaşık 265'i (%80) ya SSCB'deyken tutuklanmış ya da tutuklanan aile üyelerini tanıyordu. Ancak bu kadar menfi istatistiklere rağmen görüşülenlerin çoğu ekonomik ve sosyal konularda sosyalist sempatiye sahipti ve sadece küçük bir azınlık, tekil olarak anti-Sovyet olarak tanımlanabilecek görüşlere sahipti. Etnik olarak, görüşülen 331 kişiden 313'ü (%95) Slav'dı. Bu grup dahilinde Ruslar, Ukraynalılar, Beyaz Ruslar, Kozaklar ya da Polonyalılar yer almaktaydı. Slavlar, Sovyet toplumunun yaklaşık %76'sını oluşturmalarına rağmen, proje örneğindeki Slav olmayan kardeşlerinden çok daha fazla sayıdaydılar (Brandenberger, 2022: 13-14).

1.3. Verilerin Toplanması

Proje başlangıçta ilgisini bir bilgi kaynağı olarak Sovyet göçmenlerine odaklamış olsa da nihai hedefi, Sovyet sisteminin doğasına dair yeni anlayışlar sağlamak için bu yeni bilgilerin mevcut bilgilerle senteziydi. Bu amaçla 1950 yazında toplanan kadro, Sovyet sahasında zaten aktif olan bilim adamlarından oluşuyordu. Her birinin projenin hedefleriyle ilgili bazı özel ilgi alanları vardı. Columbia, Princeton, Champlain College, Harvard gibi kurumlardan projeye katılanlar olduğu gibi özel klinik çalışmalardan gelenler de bulunmaktaydı. Ayrıca bu uzmanlar tarih, ekonomi, siyaset bilimi, edebiyat, sosyoloji, antropoloji, klinik ve sosyal psikoloji gibi geniş bir disiplin yelpazesini temsil ettiler. Her bilim insanı araştırmanın tasarımına, görüşmeye katıldı ve kendi özel ilgi alanını kapsayan bir rapor hazırlama sorumluluğunu üstlendi. Grubun başlıca ilgi alanlarından biri, aile gibi bazı küçük gruplar veya fabrika, hastane veya tıbbi klinik gibi daha büyük gruplar da dahil olmak üzere bazı temel Sovyet kurumlarının işleyişini daha ayrıntılı olarak öğrenmekti. Bir diğer nokta, otuzlu yıllarda Sovyet vatandaşlık politikasındaki değişiklikleri ve Sovyet nüfusunun topraklarının Naziler tarafından işgaline karşı oluşan tepki gibi bazı önemli tarihsel olayların gizlenmiş tarihini derinlemesine keşfetmekti. Bu konular hakkında daha fazla bilgi edinmek için, öncelikle konuyla ilgili özel bilgileri olması hasebiyle seçilmiş kişilerle bir dizi özel görüşme gerçekleştirildi (Bauer ve Inkeles, 1959: 12).

Geleneksel kaynaklardan elde edilen materyallerle bir araya getirilen bu özel röportaj dizilerinin sonuçları projenin uzman personeli tarafından yazılan bir dizi ayrı ciltte rapor edildi. Projenin oldukça farklı bir ilgi alanı da Sovyet vatandaşları olarak günlük hayatlarının rutin ayrıntılarına ilişkin bireylerin yaşam deneyimlerini ve tutumlarını detaylı olarak öğrenmekti. Bu amaçla dar bir birey yelpazesi değil, hayatın her kesiminden, her yaştan ve her kökenden geniş bir ortalama birey yelpazesi amaçlandı ve onlardan esas olarak Sovyet yaşamının tüm alanlarında, günlük hayatlarında nasıl hissettikleri ve neler deneyimledikleri öğrenilmeye çalışıldı. Bu materyali toplamak için özellikle, belirli bir taslaktan sonra uzun bir kişisel görüşme ve ayrıntılı bir kendi kendine uygulanan kâğıt ve kalem anketi kullanıldı. Hangi görüşme prosedürlerinin kullanılacağına ilişkin kararlar, proje hedefleri ile görüşme ekibinin çalışacağı pratik koşullar arasında uzlaştırma girişimi temelinde alındı. Bunlar arasında en önemlisi, mülakat konuları olarak Sovyet göçmenlerinin doğasıydı. Göçmen topluluğuna aşina olan Amerikalı bilim adamları ve Avrupa'daki proje temsilcileri bu insanlarla görüşmenin zorluklarının bilincindeydi (Bauer ve Inkeles, 1959: 13).

Kişisel görüşmelerin ana taslağı 1950 yazında Cambridge’de geliştirildi, ABD’de revize edildi ve ardından Ekim ayında nihai forma indirilmeden önce Almanya’da bir ay kullanıldı. Bu son formda, katılımcıdan eğitim ve iş deneyimi, aile geçmişi, Sovyet hükümetiyle ilişkileri, iletişim davranışı, siyasi ve sosyal konuları kapsayan bir yaşam öyküsü ortaya çıkarılmaya çalışıldı. Röportajın sonunda kişiden kısaca Sovyet rejimine ve Komünist sisteme yönelik tutumlarının gelişim ve değişim tarihini özetlemesi istendi. Sözlü görüşmeye ek olarak, her katılımcı bir dizi yazılı form da doldurdu. Bunlar: (1) katılımcının tamamladığı ve belirli kişilik verilerini elde etmek için tasarlanmış altmış cümlelik psikolojik bir test; (2) hane halkının gelir ve giderlerini açıklayan bir aile bütçesi ve (3) yalnızca işaretli yanıtları gerektiren ve belirli tutumları değerlendirmek ve yanıtlayanın bilgileri çarpıtmaya ne ölçüde yatkın görüldüğünü veya görüşmeciye karşı tutumunu test etmek için tasarlanmış bir dizi yazılı sorudan oluşuyordu. Columbia Üniversitesine bağlı grup tarafından geliştirilen bu formların sonucusu, Sovyet mültecilerle kendi kendine uygulanan anket kullanımının fizibilitesini oluşturdu. Bu form, kişisel görüşme ve yanıtlayıcıların geçmişine ve açık sözlülüğüne bağlı olarak, altı ilâ on iki saat arasında zaman gerektirdi. Bu bağlamda 276’sı Avrupa’da ve 53’ü ABD’nin doğusunda olmak üzere toplam 329 görüşme tamamlandı (Bauer ve Inkeles, 1959: 14).

Kişisel yaşam öyküsü gibi uzun bir görüşme için olağan anket yöntemlerinin hizmet etmeyeceği açıktı. Her halükârda, mültecilerin korkusu ve şüphesi böyle bir yaklaşımı dışladı. Bu tür gönüllülerden bir grup, projeyi duymuş ve iş birliğine gönüllü olmak için yazı yazan veya genel merkeze gelen kişilerden oluşuyordu. Bununla birlikte, görüşülen kişilerin büyük çoğunluğu, daha önce bahsedilen “temas” sistemi tarafından talep edilen gönüllüler listesinden seçilmişti. Bu, önemli sayıda Sovyet göçmeninin bulunduğu mülteci kamplarında ikamet eden veya potansiyel katılımcıların yoğun olarak bulunduğu Alman topluluklarında yaşayan ve yerinden edilmiş kişilerden oluşan yaklaşık kırk beş irtibat kişisinden müteşekkildi. Görevleri, diğer göçmenlere projenin amaçlarını açıklamak, onları görüşmeye gönüllü olmaya ikna etmek ve Münih’teki merkez ofise her gönüllünün yaşı, cinsiyeti, düzenli mesleği ve diğer bazı veriler hakkında bilgi aktarmaktı. Bağlantı kurulacak kişiler son derece düşük bir ret oranı bildirdiler (Bauer ve Inkeles, 1959: 14-15). Şüphesiz ki hayatta kalanların kültürel beklentilerini ve bu beklentilere ilişkin algılarını da bilmek önemliydi. Çünkü her anlatıcı, dinleyicileri tarafından neyin duyulacağını ve onlar tarafından neyin anlatılabileceğini belirlemekteydi (Greenspan, 2011: 96). Bağlantı görevlileri tarafından gönderilen bilgiler Münih Enstitüsü’nün ofisinde tutuldu. Burada üç görevli verileri organize etti, irtibat görevlileriyle yazışmaları sürdürdü ve Münih’e mülakat için gelen katılımcılarla ilgilenmeye hazırlandı. Bu ofis, Münih Enstitüsü adına Yakovlev ve Wyle tarafından ortaklaşa yönetilmişti. Böyle bir görüşmenin yönetimindeki tüm prosedür şu şekildeydi: Görüşülebilecek olandan çok daha fazla gönüllü olduğu için örnek tasarımın gerekliliklerini karşılayan bir kişi, gönüllü dosyalarından rastgele seçilecekti. Onu görüşmeye alacak olan irtibat görevlisine, yalnızca irtibat görevlisinin kendisine atadığı kod numarasıyla tanımlanabileceği bir mektup gönderilecekti. Görüşme oturumları arasında katılımcıya kısa anket, cümle tamamlama testi ve doldurması için bütçe formu verilecekti. Bu arada görüşmeci, görüşme notlarını bir kayıt makinesine kaydedecekti. Hedeflenen norm bu olmasına karşın kayıt makinelerinin mekanik arızası gibi pratik sorunlar bu ideal rutini bozdu ve bazı durumlarda, ilk görüşmeden birkaç gün sonra notlar kaydedilebildi. Görüşmelerin büyük çoğunluğu Rusça yapıldı; bazı görüşmeciler tarafından ayrıca Ukraynaca ve bazen Almanca ve İngilizce de kullandı. Bununla birlikte görüşmecilerin çoğu, notlarını doğrudan

İngilizce olarak yazdı. Kayıtlar, görüşmecinin söylenenleri hatırlaması temelinde notların içeriğinin detaylandırılmasından oluşuyordu (Bauer ve Inkeles, 1959: 15-16). Ankete katılanların çoğu SSCB hakkında “Batı’ya bilgi vermek” konusunda yine de endişeli davranıyordu. Yaklaşık iki düzine vakada, birden fazla anketi dolduran katılımcılar olduğundan şüpheli formlar doğrudan atıldı. Bunun ötesinde, göçmen topluluğunda aksi yöndeki söylentilere rağmen, anketi uygulama yöntemi bu tür çifte oylamayı büyük ölçüde engellemiştir.

1.4. Projenin Sınırlılıkları ve Sovyet Tarih Araştırmalarındaki Yeri

Siyasi mülteciler tarafından verilen bilgilerin temsil edilebilirliği, güvenilirliği ve geçerliliği ile ilgili çok sayıda eleştiri getirilmiştir. Daha da ileri giderek Haziran 1953’te başlayan rutin kongre ödenekleri oturumları sırasında, söz konusu girişimi hükümet israfi olarak gördüklerini ortaya çıkarmak için endişeli küçük bir senatör ve temsilci grubu Harvard projesini sorgulama gereği duymuştu (Engerman, 2009: 62). Ülkelerinden kaçan pek çok hoşnutsuz mülteciyle konuşarak sıradan, ortalama Sovyet halkı ve yaşamları hakkında bir şeyler öğrenmek ne derecede mümkündür? Gerçekten de görüşmelerin çoğu 1950 ve 1951’de, Stalin’in ölümü ve ardından suçlanmasından önce yapılmıştı. Daha da önemlisi, deneklerin çoğu SSCB’den 1943 ve 1946 yılları arasında oldukça erken bir tarihte ayrılmış, ancak bazıları 1950-1951 gibi geç bir tarihte kaçmayı başarmıştı. Bu nedenle çoğunun verdiği bilgiler, zamanın en az on ve çoğu zaman on üç yıl gerisine ilişkindi.

Çoğu zaman, tarihçiler transkriptleri sınırlı bir şekilde kullandılar ve çalışmalarını Sovyet sesleriyle renklendirmek için alıntılar çıkardılar. Çok az tarihçi projeyi kapsamlı bir şekilde kullanmış ve daha azı ona analitik olarak yaklaşmıştır. Şimdiye kadar, bilim insanları Harvard Projesini esas olarak gerçekler veya gerçek anılar olarak kullandılar. Bu, Harvard Projesi’ni kullanmanın bir yolu olsa da zengin bir kaynak için tatmin edici olmayan bir noktaydı (Prendergast, 2017: 21). En önemlisi, tarihçiler Harvard Projesi transkriptlerini sanki kişisel tanıklıklarımız gibi kullanma eğilimindedirler. Bu nedenle transkript alıntıları, eleştirel olarak incelenmeden sözlü tarih görüşmelerinin parçaları olarak işlev görmektedir.

Sovyet mültecilerle ilgili en yaygın varsayım, onların geniş temsili bir gruptan ziyade oldukça homojen bir grup oldukları ve özellikle eski çarlık rejiminden kalma, yeni Sovyet toplumunda yer bulamayan reddedilmiş insanlar olmaları bakımından benzer olduklarıdır. Şüphesiz ki görüşmelere katılanlar arasındaki ezici Slav üstünlüğü, Harvard Mülakat Projesi sonuçlarının bilimselliğini sorgulanabilir noktaya getirmiştir. Bu husus Sovyet halkının yeterince temsil edilmemesine neden olmuş ve anketin bir bütün olarak SSCB’nin Slav olmayan nüfusu ile ilgili konularda bilgi verme kabiliyetinden ödün vermesine sebebiyet vermiştir. Bu eksiklik kısmen, 1950 ile 1951 yılları arasında Orta Avrupa’daki eski Sovyet mülteci nüfusunun demografik yapısından kaynaklanmaktaydı.

Harvard Mülakat Projesi ekibinin görüşmelerinin büyük çoğunluğu için Rusça’ya güvenmesi, durumu daha da kötüleştiriyordu. Rusçanın projenin fiili *lingua franca’sı* olarak kullanılması, Ukraynalılar ve Beyaz Ruslar gibi büyük Slav azınlıkların ifadelerini bile Ruslaştırıyordu. Sonunda, proje örneğinin etnik yapısı, azınlık seslerini etkili bir şekilde boğmuş ve Sovyet toplumunun aşırı Rus merkezli bir görüntüsünü sunmuştur. Demografik olarak, örneklemede çalışma çağındaki insanlar hakimdi ve bu durum gençleri ve yaşlıları

yeterince temsil etmemiştir. Erkekler, kadınları yaklaşık üç kat (246 ilâ 85), şehir ve kasaba sakinleri, köylüleri neredeyse aynı oranda (230 ilâ 101) geride bırakmıştı. Projeye yanıt veren insanlar, entelektüellerden kollektif çiftçilere kadar değişmekteydi, ancak daha az eğitilmiş kırsal nüfus yerine okuryazar, şehirli popülasyon tercih edilmişti. Birçok bakımdan Sovyet göçmenleri, Sovyet nüfusundan kategorik olarak sanıldığından daha çok farklı değildir. Aynı zamanda, Sovyet nüfusu hakkında bildiklerimiz veya doğru olduğunu varsaydıklarımız arasında seçici farklılıklar da bulunmaktadır. Bunlardan en bariz olanı, elbette Sovyet ortamının dışında kalan siyasi mülteci statüleridir. Bununla bağlantılı olarak, haklarından mahrum edilmiş sınıflardan gelen köken, geniş siyasi tutuklama deneyimi ve ezilen ulusal azınlıkların aşırı temsili gibi olası önyargı unsurları bulunmaktadır. Bu unsurlar, kişinin doğum veya şans eseri belirlenen yaşam öyküsünün “kazaları” olarak sınıflandırılabilir.

Harvard Projesi katılımcılarının 1930’larda SSCB’deki yaşamın “normal” olmadığını, kişinin “normal bir yaşam sürdüremeyeceğini” söylemesine neden olan duygu karmaşası dikkat çekiciydi. Katılımcılar bu noktada hiçbir zaman bireysel veya toplu sorumluluk kabul etmediler. Sorumluluk; hükümete, kişinin kendi hayatını kontrolden çıkarmasına neden olan tüm dış güçlere atıldı. Durumun öngörülemezlik, yerinden edilme ve vatandaşlara karşı devlet şiddeti dahil olmak üzere birçok yönü vardı, ancak bir motif sabitti. Karşımıza çıkan manzara, yoksunluklar ve zorluklar nedeniyle anormal bir yaşam tablosuydu. Hatta bazı katılımcılar, “normal yaşamak” ifadesini “rahat ve ayrıcalıklı bir yaşam sürmek” anlamında kullanmışlardı (Fitzpatrick, 2000: 219).

Sovyet tarih araştırmaları noktasında Harvard Mülakat Projesinin birtakım sınırlılıklara rağmen taşıdığı değer şüphe götürmemektedir. Araştırma sonuçlarını analiz ederken acılı geçmişlerin kişisel hesaplarıyla karşı karşıya olunduğu gerçeği yadsınmamalıdır. Geçmiş ve şimdiki deneyimi uzlaştırma yolları arasında ayırım yapılabilmesi çok önemlidir. Geçmişe dair acılı deneyimler, ancak kişisel deneyimin sosyal anlam çerçeveleriyle sentezi yoluyla anlamlı hale gelebilir (Keightley ve Pickering, 2013: 164). Harvard Rus Araştırma Merkezi’nin Mülteci Mülakat Projesi yöneticileri Alex Inkeles ve Raymond A. Bauer tarafından mültecilerin içinde buldukları koşullara ilişkin önemli demeçler verilmiştir. New York Times Dergisinde, görüşme yapılan Sovyet sürgün mağdurları hakkında ismi geçen bilim insanları şunları söylemişlerdir:

“Acımasızca baskıcı bir rejim karşısında çaresizliklerinin yanı sıra vatanlarına, ailelerine, işlerine, statülerine ve alıştıkları tüm yaşam biçimlerine olan sevgileri de vardı. Bu şartlarla karşı karşıya kaldıklarında, ellerinden geldiğince sevdikleri şeylerden geriye kalanları kaybetmemek için sevmedikleri şeylere ellerinden geldiğince uyum sağladılar.” (Fischer, 1952: 125).

SONUÇ VE TARTIŞMA

Harvard Mülakat Projesi transkriptleri, Sovyet günlük yaşam deneyimi, çalışma koşulları, ilişkiler ve sosyal koşullar hakkında içeriklerle doludur. Harvard Projesi transkriptlerinin bağlamına yakından dikkat edilmesi yoluyla Sovyet geçmişine yeni bakış açıları sunabileceği çok açıktır. Bazı Sovyet göçmenlerinin anıları, çeviri, özet ve transkripsiyon süreçleriyle bulanık olsa da Harvard Projesi transkriptlerinde mevcuttur. Bu anıları dikkatli ve bağlamına uygun bir şekilde okuyarak, transkriptlerin bize geçmiş olaylar hakkında söylediklerinin ötesine bakmak ve bu olayların onları hatırlayan insanlar için ne anlama geldiğini kavramak mümkündür. Doğaları gereği bu tür veriler Sovyet araştırmacıları için karmaşıktır ve ele alınması zordur. Yönetilebilir olmalarına rağmen, onları kullananlar, herhangi bir sosyal bilimcinin kendini dahil etmeyi umduğundan çok daha fazla potansiyel hata kaynağı olduğunu dikkate almalıdır. Katılımcıların savaşta ve savaş sonrası kargaşada SSCB'den ayrılmayı başarmaları ve istemeleri nedeniyle, bu projenin ortalama Sovyet vatandaşının zihniyetini temsil ettiğini iddia etmek zordur. ABD'nin Soğuk Savaş rakibiyle ilgili diğer spekülasyon ve anekdot niteliğindeki erken çalışmaların aksine Harvard Mülakat Projesi, sosyal bilim araştırmalarındaki en son gelişmeleri, yerinden edilmiş yüzlerce eski Sovyet vatandaşını içeren iddialı bir dizi röportajla birleştirerek sofistike bir Sovyet toplum modeli ortaya koymayı amaçlamıştır.

Kaynakça

- Bauer, R.A. & Inkeles, A. (1959). *The Soviet Citizen: Daily Life in a Totalitarian Society*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Bauer, R.A. & Inkeles, A. & Kluckhohn, C. (1956). *How the Soviet System Works: Cultural, Psychological, and Social Themes*. Cambridge: Harvard University Press.
- Boterbloem, K. (1999). *Life and Death under Stalin: Kalinin Province, 1945-1953*. Montreal & Kingston, Londra, Ithaca: McGill-Queen's University Press.
- Brandenberger, D. (2011). *Propaganda State in Crisis: Soviet Ideology, Indoctrination, and Terror under Stalin, 1927-1941*. New Haven & Londra: Yale University Press.
- Dallin, A. (1981). *German Rule in Russia, 1941-1945: A Study of Occupation Policies*. New York: Palgrave.
- Edele, M. (2007). Soviet Society, Social Structure, and Everyday Life: Major Frameworks Reconsidered. *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, 8 (2), 349-373.
- Engerman, D. C. (2009). *Know Your Enemy: The Rise and Fall of America's Soviet Experts*. New York: Oxford University Press.
- Fischer, G. (1952). *Soviet Opposition to Stalin: A case study in World War II*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Fitzpatrick, S. (2000). *Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s*. New York: Oxford University Press.

- Gallwey, A. (2013). The rewards of using archived oral histories in research: the case of the Millennium Memory Bank. *Oral History*, 41 (1), 37-50.
- Greenspan, H. (2011). Collaborative Interpretation of Survivors' Accounts: A Radical Challenge to Conventional Practice. *Holocaust Studies: A Journal of Culture and History*, 17 (1), 85-100.
- Harvard Library (2022). A Guide to Working with the Harvard Project on the Soviet Social System. <https://library.harvard.edu/sites/default/files/static/collections/hpss/HPSSguide2020.pdf> (E.T: 20.05.2022)
- Harvard Library (2022). Harvard Project on the Soviet Social System. <https://library.harvard.edu/sites/default/files/static/collections/hpss/index.html> (E.T: 20.05.2022)
- Keightley, E. & Pickering, M. (2013). Painful Pasts. İçinde E. Keightley & M. Pickering (Eds.), *Research Methods for Memory Studies* (pp. 151-166). Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Kumru, C. (2021). Hitler Almanyası'nın Türkistan Politikası. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.
- Portelli, A. (2003). What makes oral history different. İçinde R. Perks & A. Thomson (Eds.), *The oral history reader* (pp. 63-74). Londra & New York: Routledge.
- Prendergast, S. (2017). Revisiting the Harvard Project on the Soviet Social System. *The Oral History Review*, 44 (1), 19-38.
- Ritchie, D.A. (2003). *Doing Oral History: A Practical Guide*. New York: Oxford University Press.
- Weiner, A. (2001). *Making Sense of War: The Second World War and the Fate of the Bolshevik Revolution*. Princeton, NJ.: Princeton University Press.
- Yow, V. R. (2005). *Recording Oral History: A Guide for the Humanities and Social Sciences*. Walnut Creek, CA.: AltaMira Press.

Ekler**Ek-1: Harvard Mülakat Projesi katılımcıları.**

Slav Katılımcılar		Slav Olmayan Katılımcılar	
Rus	200 (%60)	Azeri	2
Rus-Ukraynalı	3	Ermeni	2
Rus-Yahudi	2	Yahudi	2
Rus-Polonyalı	1	Kalmuk	2
Rus-Kozak	1	Mordvin	2
Ukraynalı	77 (%23)	Avar	1
Belaruslu	22 (%7)	Çeçen	1
Kozak	5	Çerkes	1
Polonyalı	2	Estonyalı	1
Toplam	313 (%95)	Gürcü	1
		Kazak	1
		Tacik	1
		Tatar	1
		Toplam	18

Kaynak: Brandenberger, (2022).